Journal of Spiritual Health

2024, Volume 3, Issue 1
Pages: 288-297

10.30491/JSH.3.1.288

Spiritual Health Strategies of Employees based on Non-Duality Leadership

Eghbal Jabari [1], Abbasali Rastgar [2*], Hasan Abedi Jafari [3], Pooya Pirmaleki [4]

[1] *Faculty of Economics, Management and Administrative Sciences, Semnan University, Semnan, Iran*
[2] *Faculty of Management, Economics and Administrative Sciences, Semnan University, Semnan, Iran*
[3] *Faculty of Management, University of Tehran, Tehran, Iran*
[4] *Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadegh University, Tehran, Iran*

Abstract

Background and Aim: Non-duality leadership follows the course of human being, and on this basis, it brought human evolution and growth. A person who is placed in this spiritual path and moves towards the peak of oneness and godliness will also enjoy spiritual health. Therefore, in this research, we seek to identify the strategies that non-duality leadership promotes the spiritual health of employees.

Methods: The present study is a qualitative research of thematic analysis type. The data collection tool was a semi-structured interview conducted with 13 experts. To analyze the interviews, thematic analysis such as descriptive coding, interpretive coding, and integration through overarching themes were used.

Results: According to the interviews conducted with experts and based on the coding done, 13 non-duality leadership strategies were identified for the spiritual health of employees, and these 13 strategies are under the 4 main themes of spiritual actions, spiritual connection, thoughtful actions, and Self-awareness was categorized.

Conclusion: Nom-duality leadership, according to the strategies it creates in the context of the movement and being transformation of people, also facilitates their spiritual health in the light of the journey in the being worlds. Therefore, the identified strategies will improve the spiritual health of the employees as well as the spiritual perfection of their inner path.

Keywords: Spiritual Health, Non-Duality Leadership, Self-Awareness, Thematic Analysis.

*Corresponding author: **Abbasali Rastgar,** Email: a_rastgar@semnan.ac.ir

Received: 17 December 2023 **Accepted:** 11 May 2024

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.30491/JSH.3.1.288]

مجله سلامت معنوی
دوره ۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۳
صفحات: ۲۹۷-۲۸۸
10.30491/JSH.3.1.288

راهبردهای سلامت معنوی کارکنان مبتنی بر رهبری توحیدی

اقبال جباری[۱]، عباسعلی رستگار[۲]*، حسن عابدی جعفری[۳]، پویا پیرملکی[۴]

[۱] دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اداری، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران
[۲] دانشکده مدیریت، اقتصاد و علوم اداری، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران
[۳] دانشکده مدیریت، دانشگاه تهران، تهران، ایران
[۴] دانشکده معارف‌اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق، تهران، ایران

چکیده

زمینه و هدف: رهبری توحیدی به دنبال سیر وجودی انسان است و بر این اساس تکامل و رشد انسان را به ارمغان آورد. انسانی که در این سیر روحانی و معنوی قرار گرفته و به سوی قله توحید و خداگونگی حرکت می‌کند از سلامت معنوی نیز برخوردار خواهد بود. لذا در این پژوهش به دنبال شناسایی راهبردهایی هستیم که رهبری توحیدی سلامت معنوی کارکنان را ارتقا می‌دهد.

روش‌ها: مطالعه حاضر، پژوهشی کیفی از نوع تحلیل مضمون است. ابزار گردآوری اطلاعات مصاحبه نیمه‌ساختاریافته بوده و با ۱۳ نفر از خبرگان که به وسیله نمونه‌گیری گلوله برفی انتخاب شده بودند، انجام شد. جهت تحلیل مصاحبه‌ها از تحلیل مضمون مانند کدگذاری توصیفی، کدگذاری تفسیری و یکپارچه‌سازی از طریق مضامین فراگیر استفاده شد.

یافته‌ها: با توجه به مصاحبه‌های انجام شده با خبرگان و بر اساس کدگذاری‌های انجام شده، ۱۳ راهبرد رهبری توحیدی جهت سلامت معنوی کارکنان شناسایی شد که این ۱۳ راهبرد ذیل ۴ مضمون اصلی اعمال معنوی، پیوند معنوی، اعمال متفکرانه و خودشناسی دسته‌بندی شدند.

نتیجه‌گیری: رهبری توحیدی با توجه به راهبردهایی که در بستر حرکت و تحول وجودی افراد ایجاد می‌کند، سلامت معنوی آنان را نیز در پرتو سیر در عوالم وجودی تسهیل می‌نماید. از این‌رو راهبردهای شناسایی شده موجب ارتقای سلامت معنوی کارکنان و همچنین کمال معنوی سیر باطنی آنان می‌شود.

کلیدواژه‌ها: سلامت معنوی، رهبری توحیدی، خودشناسی و تحلیل مضمون.

*نویسنده مسئول: **عباسعلی رستگار.** پست الکترونیک: a_rastgar@semnan.ac.ir
دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۲۶ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۲/۲۲

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-12]
[DOI: 10.30491/JSH.3.1.288]

مقدمه

رهبری یکی از پیچیده‌ترین فرایندهای اجتماعی است که در رابطه با آن بیش از ده هزار کتاب و مقاله وجود دارد (۱-۶). نظریه-پردازان مختلف در رابطه با تئوری‌های رهبری در نیم قرن گذشته، مطالعات فراوانی انجام داده‌اند و چیزی که بیشتر در این تئوری‌ها چشمگیر است، شناسایی ویژگی‌های رفتاری، شایستگی‌ها و مهارت‌هاست (۴). رهبری در سازمان‌های امروزی که دارای محیطی بسیار پیچیده، نامطمئن، آشفته، بی‌ثبات و رقابتی هستند، با تئوری‌های رهبری مبتنی بر رفتارها و شایستگی‌ها امکان‌پذیر نیست (۷). همچنین سازمان‌ها علاوه بر محیط‌های پیچیده و نامطمئن، امروزه با فرهنگ‌ها، مذاهب، سیستم‌های اعتقادی و ارزشی در تعامل هستند (۸). از طرفی در قرن حاضر با انقلاب معنوی مواجه هستیم که ما را به سمت رهبری مبتنی بر رویکردهای اخلاقی، انسان‌گرایانه و پرورش فضایل اخلاقی سوق می‌دهد (۹).

مطالعات اخیر بیانگر آن هستند که رهبری محصول احساسات، افکار، حالات و شهودهای درونی افراد می‌باشد و توجه صرف نسبت به رفتارهای ظاهری نمی‌تواند سازمان را به موفقیت برساند (۱۰). بر این مبنا محققینی چون کریگر و فرای تئوری رهبری مبتنی بر وجودشناسی را ارائه کردند که این تئوری مبتنی بر هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی از جهان‌بینی ادیان بهره گرفته و وجود انسان را در پنج مرتبه ترسیم نموده است که این سطح‌بندی در شکل ۱ قابل مشاهده است.

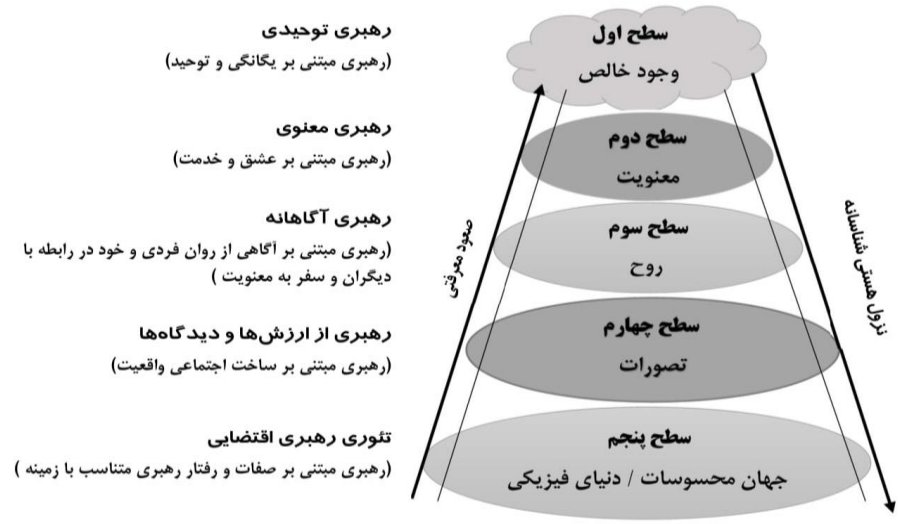

شکل-۱. سطوح وجودی و رهبری (۱۱)

رهبری توحیدی موجب رشد و شکوفایی فردی، تقویت سطح آگاهی و هوشیاری، تقویت ایمان به قدرت بالاتر (خداباوری)، توانایی کنترل افکار و احساسات، پرورش ذهن، درک کمال انسان در هستی، پرورش افکار فضیلت‌طلبانه و نیت‌های سالم، برانگیختن احساس همدردی، همدلی و مهربانی در افراد شود (۱۰،۱۱). این تئوری به منظور برانگیختن حس کامل بودن و روحانی بودن است. این تئوری منظره درونی انسان‌ها را روشن می‌کند و سفر معنوی درونی انسان‌ها را تصدیق می‌کند. این تئوری به آگاهی از عمق روح اشاره دارد و شامل پرورش روح از طریق اعمال درونی مانند تفکر، دعا و مراقبه دارد، که به تصحیح هویت فردی و اجتماعی منجر می‌شود (۱۲) که بر اساس سطح‌بندی وجودی این تئوری عالی‌ترین سطح وجودی، سطح توحید است که در آن فقط یک "وجود متعالی" وجود دارد که فراتر از هر دوییت و احساس دیگری است. بنابراین توحید وجود خالصی است که تمام سطوح دیگر وجود را در یگانگی مطلق یکپارچه می‌کند (۱۳) و سبک رهبری که کارکنان را به سوی این قله کمال سوق می‌دهد، رهبری توحیدی است.

رهبری توحیدی، هدفمندی در زندگی فردی و سازمانی را برای کارکنان مهیا می‌کند و این همان موضوعی است که در سلامت معنوی کارکنان نیز پیگیری می‌شود. سلامت معنوی شامل اعتقاد به نیروی مافوق، نیاز به ارتباط با دیگران، هماهنگی درونی، حفظ تمامیت وجودی است (۱۴). طبق نظر موبرگ و بروسک سلامت معنوی، سازه‌ای است که یک بعدش ارتباط با خدا و بعد دیگرش هدفمندی زندگی است (۱۵) که این موارد را رهبری توحیدی می‌تواند در کارکنان تقویت کند. سلامت معنوی با سلوک به سوی خدا ارتباط تنگاتنگ دارد و می‌توان بیان نمود که اگر سالک در مسیر وصول به حق تعالی گام بردارد می‌تواند دارای بالاترین مراتب سلامت معنوی نیز باشد (۱۶).

رهبری توحیدی مبتنی بر نگاه معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی است، مرزبند و زکوی (۱۷) در پژوهش خود به بررسی شاخص‌های سلامت معنوی بر پایه آموزه‌های دینی پرداختند و بر مبنای پژوهش آنان می‌توان بیان نمود که بواسطه نگاه مبتنی بر هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی همه ابعاد زندگی انسان سمت و سوی الهی پیدا می‌کند و خدامحوری در همه عرصه‌های زندگی انسان مستقیم و

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-12]
[DOI: 10.30491/JSH.3.1.288]

غیرمستقیم تجلی می‌یابد. آتش‌زاده شوریده و همکاران (۱۸) نیز در پژوهشی که در رابطه با مفهوم سلامت معنوی در ادیان پرداختند، اذعان داشتند اعتقاد به خدا یا قدرت مافوق بشر موجب درک بهتر افراد از ارتباط آنان با جامعه و دنیای پیرامون می‌شود. در پژوهشی دیگر تحت عنوان مبانی سلوکی سلامت معنوی نویسنده خداگونگی یا خداخو شدن را اساس سلامت معنوی می‌داند (۱۶) از طرفی فیض (۱۹) در پژوهش خود با عنوان سلامت معنوی و آموزه‌های عرفانی قلمرو سلامت معنوی را مربوط به سلامت وجودی فرد دانسته که با ابعاد وجودی فرد ارتباط دارد. از این رو می‌توان بیان نمود که درک عوالم هستی و سیر در آنان می‌تواند سلامت معنوی را در انسان‌ها تقویت کند. لذا بر همین اساس در پژوهش حاضر به دنبال شناسایی راهبردهای رشد معنوی و وجودی که رهبری توحیدی برای ارتقای سلامت معنوی کارکنان دارد، هستیم.

روش

روش استفاده‌شده در پژوهش حاضر، روش کیفی از نوع تحلیل مضمون است. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است (۲۰). همچنین ابزاری برای تحلیل داده‌های متنی است بدین صورت که داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی تبدیل می‌کند. ویژگی مهم و کلیدی این روش انعطاف‌پذیری است (۲۱).

به منظور اتخاذ نمونه مورد بررسی، از نمونه‌گیری گلوله برفی استفاده شد. لازم به ذکر است که در مطالعات کیفی حجم نمونه مطرح نیست و رسیدن به اشباع داده‌ها اهمیت دارد. در پژوهش‌های کیفی معیار دقیقی برای تخصیص حجم نمونه یا افراد مشارکت‌کننده وجود ندارد با این حال بر اساس دیدگاه هالووی و گالوین بین ۴ تا ۴۰ مشارکت‌کننده برای این پژوهش‌ها کافی است (۲۲). در پژوهش حاضر، انتخاب نمونه در ۱۳ نفر بعد از رسیدن به اشباع داده‌ها متوقف شد. معیار ورود داشتن تخصص و تجربه لازم در حوزه رهبری سازمانی و عرفان و معیار خروج نداشتن این تخصص بود. به منظور گردآوری داده‌ها از مصاحبه نیمه ساختاریافته، استفاده شد. مصاحبه نیمه ساختاریافته به گونه‌ای طراحی شد که چارچوب تعیین شده در آن در عین تمرکز بر موضوع پژوهش، با دارا بودن انعطاف‌پذیری لازم، به شرکت‌کنندگان این امکان را بدهد تا جنبه‌هایی از موضوع بپردازند که از دیدگاه آنان دارای اهمیت باشد. مدت زمان مصاحبه بین ۳۰ الی ۴۵ دقیقه زمان برد و داده‌های جمع‌آوری شده از مصاحبه به صورت متن پیاده شد و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند.

به منظور تحلیل داده‌های کیفی، از تحلیل تماتیک (Thematic Analysis) استفاده شد که از کارآمدترین روش‌های تحلیل داده‌های کیفی است (۲۳) و بر این فرض بنا شده است که با تحلیل پیام‌های زبانی می‌توان به کشف معانی، اولویت‌های نگرشی، شیوه‌های درک و سازمان‌یافتگی جهان دست یافت و به استخراج مفاهیم و واحدهای معنی از متون مورد مطالعه و تجربه زیسته شرکت‌کنندگان نایل شد و آن‌ها را در قالب مقولاتی منظم و سازمان‌یافته ارائه نمود (۲۴). در این پژوهش فرایند تحلیل داده‌ها با توجه به شش مرحله پیشنهادی Graneheim و Lundman (۲۵) انجام شد: ۱) نزدیک شدن به داده‌ها، ۲) ساخت مضامین نخستین، ۳) کاوش مضامین، ۴) بازبینی مضامین، ۵) نام‌گذاری و تعریف مضامین و ۶) تهیه و ارائه گزارش. به منظور افزایش اعتمادپذیری داده‌های حاصل از مطالعه در حین انجام پژوهش، از معیارهای Guba و Lincoln (۲۶) استفاده شد چرا که پژوهشگران کیفی برای اطمینان از دقت مطالعه، از روش‌های مختلفی استفاده می‌کنند. Corbin و Strauss (۲۷) معتقدند در پژوهش‌های کیفی از کلمات روایی و پایایی نباید استفاده کرد بلکه ترجیح بر این است از چهار اصل اعتبار، قابلیت اعتماد، قابلیت تایید و انتقال‌پذیری استفاده شود. در این مطالعه از این چهار اصل برای افزایش دقت مطالعه استفاده شد:

اعتبار: این اصل به میزان درستی یافته‌های پژوهش اشاره دارد بر اساس این اصل، با استفاده از روش‌هایی می‌توان میزان مقبولیت یافته‌ها را افزایش داد. در این پژوهش برای افزایش داده‌ها، پژوهشگر پیوسته داده‌ها را ارزیابی می‌کند. همچنین در طول انجام پژوهش از نظرات و راهنمایی‌های اساتید و افرادی که در حوزه پژوهش کیفی تخصص داشته‌اند مشورت گرفته‌است. همچنین از نظرات مشارکت‌کنندگان نیز در راستای اصلاح مفاهیم و یافته‌ها استفاده شده است.

قابلیت اعتماد: این معیار به میزان اعتماد به یافته‌های پژوهش اشاره دارد. در این پژوهش، تمامی مراحل انجام پژوهش از قبیل جمع‌آوری داده‌ها، کدگذاری و استخراج مفاهیم و طبقات با نظارت و راهنمایی اساتید راهنما انجام شده است.

تاییدپذیری: این اصل به عینی‌بودن داده‌ها در پژوهش کیفی اشاره دارد. یعنی اینکه داده‌ها و اطلاعات حاصل شده تا چه میزان مربوط به تجارب شرکت‌کنندگان است و تحت تاثیر ذهنیت و سوگیری پژوهشگر نیست. در این پژوهش، پژوهشگران سعی کردند بر اساس مصاحبه‌ها و نقل قول‌های مشارکت‌کنندگان، نتایج به دست آید و پیش فرض‌های خود را کنار گذارند.

انتقال‌پذیری: این معیار به میزان قابلیت انتقال یافته‌ها به موقعیت‌های مشابه مطالعه دارد. راهکارهایی برای افزایش انتقال‌پذیری وجود دارد که می‌توان به توصیف غنی مطالعه، ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، محیط پژوهش و ابزار گردآوری داده‌ها اشاره کرد. در این پژوهش برای افزایش انتقال‌پذیریف حداکثر تنوع در شرکت‌کنندگان رعایت شد (۲۸).

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش با اخذ رضایت شفاهی از مصاحبه شوندگان، اخلاق پژوهشی و رعایت امانت‌داری در پیاده‌سازی محتوا مصاحبه‌ها صورت گرفت.

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.30491/JSH.3.1.288]

نتایج

در این پژوهش با ۱۳ نفر از اساتید و خبرگان حوزه رهبری و سلامت معنوی مصاحبه شد که مشخصات مصاحبه‌شوندگان در جدول ۱ نشان داده شده است.

کدهای استخراج شده از مصاحبه‌ها در ۴ مقوله اصلی و ۱۳ مقوله فرعی دسته‌بندی شدند. مفاهیم و مقولات فرعی تحت مضامین اصلی یکپارچه شدند و شبکه مضامین مربوط به راهبردهای سلامت معنوی شکل گرفت. مقولات اصلی عبارتند از : اعمال معنوی، پیوند معنوی، اعمال متفکرانه و خودشناسی و همچنین مقولات فرعی نیز عبارتند از: دعا و ذکر، اعمال عبادی، خدمت، التزام به شریعت، مراقبه، کنترل ذهن، رفع تعلقات، مربی، تامل در مبدا هستی، ادراک توحیدی، تامل درونی و ذهن‌آگاهی. جدول ۲ مقولات اصلی، مقولات فرعی و مفاهیم پژوهش را نشان می‌دهد.

جدول-۱. مشخصات خبرگان رهبری و سلامت معنوی

متغیر		فراوانی	درصد
مرتبه علمی	استادیار	۴	۳۰/۷۶
	دانشیار	۲	۱۵/۳۸
	استاد	۳	۲۳/۱
	حوزوی	۴	۳۰/۷۶
تخصص	فلسفه	۴	۳۰/۷۶
	روانشناس	۳	۲۳/۱
	مدیریت	۶	۴۶/۱۴

جدول-۲. مقولات اصلی، مقولات فرعی و مفاهیم پژوهش

مقولات اصلی	مقولات فرعی	مفاهیم
اعمال معنوی	دعا و ذکر	دعاکردن (۲)، ذکر گفتن (۳)، یاد خدا (۴)
	اعمال عبادی	نماز (۵)، روزه (۵)، زیارت (۲)، خواندن متون مقدس (۳)، سکوت، شکرگذاری
	خدمت	توجه به مسئولیت‌های فردی و اجتماعی (۳)، تلاش برای انجام ماموریت‌های الهی (۲)، توجه و همدردی با همنوعان
	التزام به شریعت	رعایت حقوق دیگران (۲)، رعایت حلال و حرام، سبک زندگی الهی (۳)
پیوند معنوی	مراقبه	کنترل رفتارها (۳)، مواظبت بر اعمال، دوری از لذایذ مادی
	کنترل ذهن	مثبت اندیشی (۴)، تقویت احساسات مثبت (۴)، کنترل افکار (۴)، توجه به پرورش ذهن (۲)
	رفع تعلقات	دوری از موانع یاد خدا (۵)، دوری از وابستگی‌های دنیوی و مادی (۵)، تسخیر قلب و حکومت برآن
	مربی	استفاده از تجربیات (۲)، الگو گرفتن از تجربه زیسته (۳)، هم‌نشینی با افراد موفق، داشتن تکیه‌گاه در آشفتگی‌ها و تلاطم‌های روحی
اعمال متفکرانه	تامل در مبدا هستی	یاد مرگ (۳)، توجه به نعمات الهی (۴)، ارتباط مطلوب با نظام هستی، تامل در هدف خلقت (۳)
	ادراک توحیدی	درک رابطه با وجود متعالی، نگاه خداباورانه در اتفاقات و حوادث زندگی (۲)، عدم تمایز بین خود و دیگری، درک اسما و صفات الهی در عالم (۲)، نگاه جامع به زندگی
خودشناسی	تامل درونی	معرفت نسبت به خود انسان (۲)، سیر در عوالم وجودی، آگاهی بر حالات درونی، درک جایگاه انسان در هستی (۲)
	ذهن آگاهی	آگاهی از لحظه به لحظه زندگی (۲)، پذیرش موقعیت کنونی (۲)، درک هویت فردی، قضاوت نکردن درباره احساسات و عواطف (۳)، صداقت با خود، درک انگیزه‌ها (۲)
	شخصیت‌شناسی	شناخت نقاط ضعف و قوت (۲)، درک باورها و عقاید، شناخت عادت‌ها و رفتارها (۳)

با توجه به طی شدن فرآیند تحلیل مضمون مدل مفهومی راهبردهای سلامت معنوی کارکنان شکل گرفت. در فرایند و سیر تکامل دستیابی به این مدل، ابتدا پژوهش با سوالات نیمه باز به سراغ خبرگان رفته و از آن‌ها خواسته به توصیف و شرح راهبردهای سلامت معنوی کارکنان بپردازند. بدین ترتیب طی مصاحبه‌های متعدد و تحلیل داده‌های به دست آمده از آن‌ها و تبیین رابطه بین داده‌های گردآوری شده از خبرگان مختلف مدل به دست آمد.

اعمال معنوی

سلامت معنوی با سلوک به سوی خدا ارتباط تنگاتنگ دارد و رهبری توحیدی، زندگی را چون سفر معنوی می‌داند و بر این اساس زندگی فردی و سازمانی کارکنان شکل می‌گیرد. فعالیت‌هایی را کارکنان در هر دو عرصه فردی و سازمانی انجام می‌دهند که با توجه به هدف آنان این فعالیت‌ها شکل می‌گیرد. گاهی شاید ظاهر فعالیت عبادی و معنوی نباشد ولی با توجه به نیتی که دارند می‌تواند موجب رشد معنوی آنان شود. بر مبنای تئوری رهبری توحیدی می‌توان دعا و ذکر، اعمال عبادی، خدمت و التزام به شریعت در این مضمون اعمال معنوی طبقه‌بندی نمود.

دعا و ذکر

دعا و ذکر اقسام و حالت‌های متنوعی دارند و در مکاتب و ادیان مختلف نیز هر کدام به نوعی از آن اشاره نموده‌اند و مطلبی که از جمیع آنان می‌توان دریافت کرد آرامشی است که در روح و جسم انسان پدیدار می‌گردد و این مطلب در سخنان مشارکت-کننده‌ها نیز اشاره شده برای مثال: «ذکر گفتن و یاد خدا می‌تواند در کارکنان موجب آرامش آنان شود و این عامل می‌تواند موجب

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.30491/JSH.3.1.288]

کم شدن استرس و اضطرابی که همیشه به دلایل مختلف در سازمان وجود دارد، شود.» و یا «دعا کردن و یا حتی گوش‌دادن به دعا یاد خدا را در انسان زنده نگه می‌دارد و این تقویت یاد خدا قدرت روحی انسان را تقویت می‌کند».

اعمال عبادی

هر دین و مکتبی با توجه به آموزه‌هایی که دارند اعمال عبادی متفاوتی دارند که البته بعضی از آن‌ها نیز به طور مشترک در ادیان مختلف با تفاوت‌هایی وجود دارند. این اعمال عبادی کانالی برای ارتباط افراد با قدرت بالاتر هستند و احساس مثبت، آرامش و نشاط معنوی را افزایش می‌دهند. مطلبی که در مصاحبه‌ها نیز به آن اشاره شده به عنوان مثال: «نماز خواندن و روزه گرفتن آرامش روحی را در انسان ایجاد می‌کند و از طرفی موجب رشد معنوی انسان‌ها می‌شود.» و یا «رفتن به زیارت انسان را در فضای معنوی قرار می‌دهد که افکار مثبت و سازنده را در انسان تقویت می‌کند و از طرفی این فضا آرامش انسان را بیشتر می‌کند».

خدمت

انسان در زندگی فردی و سازمانی مسئولیت‌هایی دارد که با توجه به درک این مسئولیت‌ها و همچنین مسئولیت‌پذیری فرد به دنبال انجام این مسئولیت‌ها است. مشارکت‌کننده‌ای در این مورد می‌گفت: «وقتی انسان به این درک می‌رسد که در این نظام خلقت باری بر دوشش هست احساس می‌کند که وجود او مثمر ثمر است و با انجام این وظیفه می‌تواند احساس مفید بودن کند» و یا «کارمند وقتی کار ارباب رجوعی را انجام می‌دهد و یا وظیفه‌ای که از طرف مدیر بالادستی به وی سپرده شده را با کیفیت مطلوب انجام می‌دهد، احساس رضایتمندی می‌کند».

التزام به شریعت

انجام اعمال و فرائض دینی شاید در وهله اول موارد که در مضامین بالا به آن‌ها اشاره شد، باشد ولی با مطالعه و بررسی بیشتر می‌بینیم که دایره شریعت بالاتر از این موارد است. موردی که در مصاحبه‌ها نیز به آن اشاره شده برای مثال: «کارمندی که خودش را در برابر حقوقی که از سازمان می‌گیرد، مسئول می‌داند و احساس می‌کند اگر کم‌کاری کند مال حرامی وارد زندگی او می‌شود این احساس، اضطراب او را بیشتر و آرامش را از او سلب می‌کند.» و یا «وقتی فرد احساس می‌کند که حقوق دیگران را رعایت نکند و یا وقتی حریم دیگران را حفظ نکند، آنان از او ناراحت هستند و این ناراحتی می‌تواند احساس منفی در فرد ایجاد کند و فرد احساس گناه کند».

پیوند معنوی

معنویت شیوه‌ای از تجربه اتصال متقابل به قدرت بالاتر و عوالم بالاست. از این‌رو پیوند روحانی و معنوی داشتن می‌تواند این اتصال را قوی‌تر و مستحکم‌تر کند. از این‌رو در مضمون پیوند معنوی، مضامینی چون مراقبه، کنترل ذهن، رفع تعلقات و مربی وجود دارند که اتصال فرد را با خداوند پایدار می‌کنند و یا موانع اتصال را از بین می‌برند.

مراقبه

باور و اعتقادات در سطح نگرش شرط لازم برای حرکت در مسیر تکامل و کمال است ولی کافی نیست. زیرا این مسیر فراز و فرودهایی دارد که انسان را از رسیدن به مقصد باز می‌دارد. پس حفظ داشته‌ها عامل مهم و اثرگذاری است که باید در طی مسیر مراقبت شوند. مشارکت‌کننده‌ای در این زمینه بیان نمود: «حفظ آرامش می‌تواند از طریق کنترل عواملی که موجب برهم زدن آن می‌شوند نیز تحقق پیدا کند. وقتی افکار مزاحم موجب عدم تعادل معنوی فرد می‌شوند باید از آنان پرهیز نمود و این همان معنای مراقبه است» و یا «اعمالی و افکاری هستند که موجب می‌شوند آرامش معنوی فرد دچار مخاطره شود برای مثال وقتی فرد رفتار ریاکارانه دارد و یا برای پوشش اهمال‌کاریش دروغ می‌گوید، احساس گناه ناشی از این اعمال و افکار موجب احساس گناه در فرد می‌شود. پس باید از عواملی که احساس گناه را ایجاد می‌کنند باید اجتناب کرد و مانع آنان شد».

کنترل ذهن

انسان در طول روز با افکار مختلفی مواجه است که بواسطه عوامل گوناگون ایجاد می‌شوند و اگر نتوان این افکار را کنترل نمود نمی‌توان ذهنی آرام برای انجام امور داشت. آزاد کردن ذهن موجب تشویش و اضطراب می‌شود. کنترل ذهن مهارتی است که اعتماد به نفس افراد را افزایش داده و قدرت معنوی فرد را نیز تقویت می‌کند. مشارکت‌کننده‌ای در این زمینه گفت: «افکار منفی در هر لحظه از روز به ذهن فرد هجوم می‌آورد و سبب تخریب ذهن می‌شود و کنترل ذهن موجب عدم تخریب ذهن و آرام‌سازی آن می‌شود» و یا «وقتی شما منتظر اتفاقات مثبت هستید و به مسائل خوب و مثبت فکر می‌کنید احساس و حال خوبی دارید و این احساس موجب می‌شود تا بر افکار مشوش‌کننده ذهن غلبه کنید و آرامش بیشتری داشته‌باشید».

رفع تعلقات

تعلقات مادی و دنیوی باعث می‌شوند تا در نبود آن‌ها انسان احساس کاستی کند و این احساس می‌تواند او را آسیب‌پذیر سازد. تعلقات مادی و دنیوی انسان را از پیمودن مسیر باز می‌دارد و او را وابسته پرورش می‌دهد. آگاهی از این وابستگی‌ها و سعی در رفع تعلق به آن‌ها می‌تواند موجب تقویت معنویت فرد شود. در این‌باره مشارکت‌کننده‌ای چنین گفت:«چیزهایی که انسان را به خود مشغول می‌کنند، باعث می‌شوند تا فرد دچار وابستگی بشود و این وابستگی او را مضطرب و نگران کند و این اضطراب سلامت فرد را دچار خدشه سازد» و یا «انسان وابسته به مادیات فراموش می‌کند که غیر از بعد جسمی ابعاد دیگری نیز دارد و سایر ابعاد وجودی وی نیز به رشد و تکامل نیاز دارند» و یا «دارایی‌های مادی انسان متضمن سعادت او نیست و باید بتوان با تقویت روح و خداباوری ترس از دست دادن چیزهایی که به آن‌ها وابسته هستیم را از بین ببریم».

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.30491/JSH.3.1.288]

مربی

داشتن نقشه راه می‌تواند انسان را از گمراهی نجات داده و سرعت وی را در رسیدن به مقصود تسریع بخشد از این‌رو استفاده از تجربیات کسانی که در راه رسیدن به معنویت و سلامت معنوی موفق بوده‌اند، می‌تواند هم انگیزه‌بخش باشد و هم چراغ راه. از این‌رو به دفعات در گفتگوها به آن اشاره شد. برای مثال: «استفاده از تجربیات کسانی که مسیر را رفته‌اند می‌تواند کمک کند تا فرد سختی‌های راه را راحت‌تر تحمل کند و هم با استفاده از آن تجربیات بر آن سختی‌ها فائق آید» و یا «مربی می‌تواند راه را به رهرو نشان دهد و راه را روشن کند تا با بهره‌گیری از علم و تجربه او رهرو به آسانی مسیر را بپیماید».

اعمال متفکرانه

اعمال متفکرانه شامل فعالیت‌هایی است که فقط به پوسته و ظاهر بسنده نمی‌کنند و باطن پدیده‌ها توجه می‌کنند. اعمالی که به دنبال کشف رمز و رازهای هستی است و با نگاهی نافذ به جهان هستی نگاه می‌کند. شاید دیدن هر روزه نعمات و اتفاقاتی که پیرامون ما هستند امری بدیهی به نظر آید ولی وقتی به فکر فرو می‌رویم که نعمات چگونه شکل می‌گیرند، پی به قدرتی بالاتر و تواناتر می‌بریم و رابطه خود را در هستی بهتر درک می‌کنیم. آنچه این اعمال را از سایر متمایز می‌کند تامل و تدبری است که در پس این اعمال قرار دارند و سبب می‌شوند انسان با نگاهی ژرف آنان را انجام داده و از طریق این هستی‌شناسی بتواند معرفت خود را نیز ارتقا دهد.

تامل در مبدا هستی

درک مبدا هستی و معرفت به آن موجب می‌شود تا فرد جایگاه و نقش خود را در هستی و همچنین رابطه خود را در نظام خلقت با خداوند متعال و سایر مخلوقات درک کند. و از پس این معرفت می‌تواند نقشه رشد و تعالی خود را ترسیم کند و در مسیر خداجویی حرکت و از این طریق در همه ابعاد سلامتی بالاخص سلامت معنوی رشد کند. مشارکت‌کننده‌ای در این زمینه می‌گفت: «وقتی انسان نسبت به هدف خلقت می‌اندیشید و پی به رمز و رازهای خلقت می‌برد معرفت بیشتری نسبت به باری تعالی پیدا کرده و درک بهتری از پدیده‌های پیرامون خود پیدا می‌کند و براین اساس برای بدست آوردن چیزی که ارزشی ندارد و یا مالی که برایش باقی نخواهد ماند خود را ذلیل نمی‌کند» و یا «یاد مرگ و نگربستن به احوالات کسانی که روزگاری بودند و در حال حاضر دیگر در میان ما نیستند احساس فنا را در انسان زنده می‌کند و این احساس نیاز به اتصال به عالم بالا را بیشتر می‌کند».

ادراک توحیدی

درک اینکه هستی ناظمی مدبر دارد و جهان خلقت بر اساس اندیشه نظام‌مند بوجود آمده انسان را به باطن جهان و اینکه همه چیز از اوست و چیزی غیر از او نیست سوق می‌دهد. مشارکت‌کننده‌ای می‌گفت: «درک اینکه همه اتفاقاتی که در حال رخ‌دادن است بدون دلیل نیست، انسان را به این معرفت می‌رساند که ناظم مدبری عالم را اداره می‌کند که این دانای مدبر حساب و کتاب همه چیز را کرده و به لحظه لحظه ما بیناست. درک توحیدی آرامش را در وجود انسان جاری می‌کند. لذا وقتی انسان‌های موحد و خداشناس را می‌بینید آرامش در وجود آنان موج می‌زند» و یا «انسان موجودی رهاشده و به خود واگذار شده نیست البته استقلال دارد، ولی این استقلال به این معنی نیست که می‌تواند در جهان هستی هر کاری که می‌خواهد انجام دهد بلکه باید بداند که در هر لحظه زندگی ماموریتی و وظیفه‌ای دارد که باید بر اساس آن حرکت کند که این برنامه نشات گرفته از درک خداباوری است».

خودشناسی

خودشناسی یعنی شناخت انسان از آن نظر که استعدادها و نیروهایی برای تکامل انسانی دارد یا به عبارت بهتر انسان مقام واقعی خود را در عالم وجود درک کند. بداند خاکی نیست و پرتوی از روح الهی در او هست. بداند مسئول آباد کردن جهان و بهتر کردن جهان است.

تامل درونی

انسان ظاهری دارد و باطنی. ظاهر انسان همین پوست و استخوانی است که با چشم ظاهری می‌بینیم ولی باطن او قابل دیدن با چشم ظاهر نیست و نیاز به درک بالاتری دارد. شناخت انسان در هر دو ساحت ظاهری و باطنی مهم است و در ابعاد مختلف سلامت موثر است. سلامت معنوی با باطن انسان یا روح او سروکار دارد و سیر در روح انسان می‌تواند به این بعد از سلامتی کمک کند. مشارکت‌کننده‌ای در این زمینه گفت: «انسان در بطن خود احساسات، عواطف و تخیلات و اندیشه‌هایی دارد که رفتارها و اعمال او را شکل می‌دهند که برای شناخت بهتر انسان می‌بایست این عوامل را شناخت تا این عوامل انسان را در مسیر خودش نگه دارند و موجب رشد و سعادت او شوند» و یا «اگر با دقت نگاه کنیم عوالمی انسان را احاطه کرده اند این عوالم بر اساس گفته حکما و فلاسفه تقسیم‌بندی‌های گوناگونی دارند ولی چیزی که مهم هست لایتناهی بودن انسان است و اینکه انسان همین ظاهری که دیده می‌شود نیست بلکه دنیایی عظیم و شگرف است که شناخت او نیاز به تفکر و تامل زیاد و مطالعات فراوانی دارد».

ذهن‌آگاهی

ذهن‌آگاهی یعنی فکر و ضمیر و حالت پرشدن از فکر و اندیشه و مخالف بی‌توجهی یا وضعیت هدایت خودکار است. ذهن‌آگاهی به عنوان حالت توجه برانگیخته و آگاهی از آنچه در لحظه کنونی اتفاق می‌افتد تعریف می‌شود. ذهن‌آگاهی متمرکز بر لحظه حال و خودداری از قضاوت است. توجه متمرکز بر لحظه حال، پردازش تمام جنبه‌های تجربه بلاواسطه شامل فعالیت‌های شناختی، فیزیولوژیکی یا رفتاری را موجب می‌شود. در اینباره مشارکت‌کننده‌ای گفت «ذهن انسان بر حسب عادت اتفاقاتی که در گذشته برای او افتاده را مرور می‌کند و در تلاش است تا آینده را پیش‌بینی کند و

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.30491/JSH.3.1.288]

به همین خاطر مدام دچار پریشانی‌ها و اضطراب‌هایی است» و یا «انسان ممکن است کارهایی را انجام داده باشد که اشتباه و یا خطا باشند. بسته به ویژگی‌هایی که افراد دارند با این اشتباهات درگیر هستند و این درگیری‌ها موجب می‌شود تا آرامش فرد خدشه‌دار شود».

شخصیت‌شناسی

انسان‌ها ویژگی‌هایی دارند که شخصیت آن‌ها بر اساس این ویژگی‌ها تعریف می‌شود. شناخت این ویژگی‌ها می‌تواند نقاط ضعف و قوت و همچنین عادت‌ها و رفتارهای انسان را شکل دهد. مشارکت‌کننده‌ای می‌گفت: «هر انسانی بواسطه ویژگی‌های فردی که دارد از نقاط ضعف و قوت‌هایی برخوردار است شناخت این نقاط ضعف و قوت می‌تواند منجر به شناخت بیشتر و درک صحیح انسان از خود شود» و یا «از عواملی که در شکل‌گیری رفتار انسان‌ها اثرگذار هستند عادت‌هایی است که افراد در زندگی روزمره دارند. مغز انسان برای راحت‌تر کار کردن و صرفه‌جویی در مصرف انرژی به دنبال این است که کارها را به عادت تبدیل کند. اکثر اوقات ما فکر می‌کنیم که در حال انجام کارهایی هستیم که خودمان انتخاب کرده‌ایم در حالی‌که این رفتارها مطابق با عادت‌های ما هستند.

بحث

معنویت از اصول حیات‌بخش هستی انسان به شمار می‌رود (۲۹) و آن را یکی از ابعاد سلامتی انسان می‌دانند. سلامت معنوی ارتباط هماهنگ و یکپارچه بین نیروهای درونی انسانی را فراهم می‌کند که با ویژگی‌هایی همچون ثبات در زندگی، صلح، تناسب و هماهنگی، احساس ارتباط نزدیک با خود، خدا، جامعه و محیط نمایان می‌گردد (۳۰). رهبری توحیدی بر اساس تعالیم ادیان و نگاهی نو به هستی تلاش می‌کند تا ارتباط انسان را در دایره هستی بازتعریف کند و از این مسیر سلامت معنوی و رشد معنوی او را در جامعه و سازمان میسر سازد. رهبری توحیدی با توجه به تاکیدی که بر درک قدرت بالا و ارتباط عوالم وجودی دارد می‌تواند موجب سلامت معنوی کارکنان در سازمان شود از این‌رو در مقاله حاضر به دنبال شناسایی راهبردهای رهبری توحیدی برای ارتقای سلامت معنوی در پرتو مصاحبه با خبرگان هستیم. با توجه به شبکه مضامینی که بر اساس کدگذاری متن مصاحبه‌ها انجام شد، چهار مضمون اعمال معنوی، پیوند معنوی، اعمال متفکرانه و خودشناسی مضامین اصلی هستند که ذیل این مضامین اصلی ۱۳ مضمون فرعی طبقه‌بندی شدند که در جدول ۲ می‌توان شبکه مضامین را مشاهده نمود.

مقولات فرعی اعمال معنوی شامل دعا و ذکر، اعمال عبادی، مربی و التزام شریعت می‌باشد. بر اساس مصاحبه با خبرگان می‌توان هر کدام این موارد را ارتقا دهنده سلامت معنوی کارکنان دانست. هر کدام از این مضامین موجب ارتباط مطلوب بین خالق و مخلوق می‌شوند و این ارتباط را تعمیق می‌بخشند. نتیجه پژوهش با نتایج تحقیقات شریف‌نیا و همکاران (۳۱)، یعقوبی و همکاران (۳۲) و ایمانی‌خوشخو و شهرابی‌فراهانی (۳۳) همسو می‌باشد.

مراقبه، کنترل‌ذهن، رفع تعلقات و مربی مضامین فرعی هستند که تحت مضمون پیوند معنوی قرار دارند. کنترل‌رفتارها، کنترل ذهن و پالایش نمودن آن، مثبت اندیشی و دوری از موانع یاد خدا و ... فرصت‌های حفظ داشته‌های معنوی را تقویت می‌کنند و موجب می‌شوند آنچه که اندوخته‌ایم و جمع کرده‌ایم را بتوانیم حفظ کنیم. سپهوند و همکاران (۳۴) و احمدپوری و متقی (۳۵) نیز در تحقیقاتشان نتایج مشابهی را یافته‌اند.

تامل در مبدا هستی، ادراک توحیدی مضامین فرعی اعمال متفکرانه هستند. درک رابطه با خدا، نگاه خداباورانه و درک نظام هستی موجب می‌شود تا بتوانیم پدیده‌های پیرامونی خود را بهتر درک کنیم. کاستی و نقص‌هایی که در عالم وجود دارد، اتفاقات مثبت و منفی که برای ما رخ می‌دهد و نعماتی که در اختیار داریم همه این موارد موجب می‌شوند تا در مسیری که انتخاب کرده‌ایم با ایمانی راسخ طی کنیم و دلسردی و تعلل بر ما چیره نشود. بر اساس درک از نظام هستی و معرفتی که نسبت به جایگاه خود در عالم درک کرده‌ایم ماموریت خود را در عالم طراحی می‌کنیم و این موارد موجب تعمیق ایمان و تسریع در رسیدن به هدف می‌شود. حیدرنیا نیز در مقاله خود به چنین نتایجی اشاره کرده است (۳۶). انسانی که جایگاه والایی برای خود در هستی قائل است از سلامت قلب و دل بهره‌مند است و این همان چیزی است که متضمن سلامت معنوی اوست.

خودشناسی شامل تامل درونی، ذهن‌آگاهی و شخصیت‌شناسی است. با استفاده از شناخت خود، افراد شایستگی‌های خود را شناخته و بهتر می‌توانند خود را با شرایط مختلف وفق دهند رفتارهای منطقی‌تری از خود نشان دهند و این عامل موجب کاهش تنش‌های هیجانی ناشی از موقعیت‌های مختلف می‌شود. عقیلی و ملک (۳۷) و بحرینیان (۳۸) نیز در تحقیقات خود به رابطه بین خودشناسی و سلامت معنوی دست‌یافته‌اند.

نتیجه‌گیری

ماهیت رهبری توحیدی بر اساس سیر وجودی انسان در عوالمی است که در نهایت تعالی و کمال او را محقق کند و وقتی انسان بتواند در مسیر کمال و معنویت حرکت کند در پرتو هستی شناسی و معرفت‌شناسی می‌تواند خداگونه‌تر باشد و در این میان سلامت معنوی او نیز حفظ و حتی ارتقا یابد. لذا رهبری توحیدی برای حفظ و ارتقای سلامت معنوی راهبردهایی دارد که در این مقاله با مشارکت خبرگان به شناسایی این راهبرها پرداختیم. سلامت معنوی از جمله مولفه‌های سلامتی انسان محسوب می‌شود که به بعد غیرمادی وجود انسان اشاره دارد که در نهایت رضایت و احساس آرامش انسان در ارتباط با خویش، جهان هستی و سایر انسان‌ها را محقق می‌سازد. سلامت معنوی بنیادی‌ترین نیاز وجودی در نظام تکوین و تشریع انسان است که بر اساس معارف ادیان از

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.30491/JSH.3.1.288]

بسامدهای مستقیم و غیرمستقیم و با دلالت‌های تطابقی، تضمنی و تلازمی برخوردار می‌باشد. انسان معنوی جهان را دارای منشا واحدی می‌داند که ذات مقدس الهی سرمنشا آن است. اعتقاد به این منشا هستی نقش مهمی در تنظیم احساسات منفی و کاهش افسردگی، ناامیدی و اضطراب دارد. ۱۳ مضمون فرعی که در ۴ مضمون اصلی اعمال معنوی، پیوند معنوی، اعمال متفکرانه و خودشناسی دسته‌بندی شدند می‌توانند سلامت معنوی کارکنان را در پرتو رهبری توحیدی ارتقا دهند.

تشکر و قدردانی: پژوهش حاضر برگرفته از رساله‌دکتری با عنوان«طراحی الگوی رهبری توحیدی» می‌باشد. نویسندگان از تمام اساتید و صاحبنظرانی که در مصاحبه‌ها شرکت کردند و نظرات خود را در اختیار پژوهشگران قرار دادند، نهایت تشکر و سپاسگزاری را می‌نمایند.

تضاد منافع: نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافعی در مطالعه حاضر وجود ندارد.

منابع

1. Bass BM, Stogdill RM. Bass & Stogdill's handbook of leadership: Theory, research, and managerial applications. Simon and Schuster; 1990.
2. Bolman LG, Deal TE. Leading with soul: An uncommon journey of spirit. Jossey-Bass; 1995.
3. Yukl GA. Leadership in organizations (6th ed.). Englewood Cliffs, NJ7 Prentice-Hall; 2006.
4. Daft RL, Lengel RH. Fusion leadership: Unlocking the subtle forces that change people and organizations. Berrett-Koehler Publishers; 1998.
5. Kouzes JM, Posner BZ. The leadership challenge. John Wiley & Sons; 2006.
6. Quinn RE. Deep change: Discovering the leader within. John Wiley & Sons; 1996.
7. Murphy SE, Johnson SK. The benefits of a long-lens approach to leader development: Understanding the seeds of leadership. The Leadership Quarterly. 2011;22(3):459-70.
8. Kriger M. Wise leadership in organizations: Integrating Eastern and Western paradigms. InHandbook of faith and spirituality in the workplace: Emerging research and practice. New York, NY: Springer New York. 2012. pp. 255-269.
9. Dhiman S. Anatomy of Positive Leadership: Authentic, Principled and Service Oriented. New Horizons in Positive Leadership and Change: A Practical Guide for Workplace Transformation. 2020:1-8.
10. Fry L, Kriger M. Towards a theory of being-centered leadership: Multiple levels of being as context for effective leadership. Human Relations. 2009;62(11):1667-96
11. Kriger M, Dhiman S. A Buddhist theory of organizational leadership. The Palgrave handbook of workplace spirituality and fulfillment. 2018:127-52.
12. Allen S, Fry LW. A framework for leader, spiritual, and moral development. Journal of Business Ethics. 2023;184(3):649-63.
13. Fry LW, Vu MC. Leading without a self: Implications of buddhist practices for pseudo-spiritual leadership. Journal of Business Ethics. 2023:1-7.
14. Fisher JW. Spiritual health: Its nature and place in the school curriculum. UoM Custom Book Centre; 2010.
15. Abbasi M, Azizi F, Shamsi Gooshki E, Naseri Rad M, Akbari Lakeh M. Effectiveness of spiritual intervention on reducing distress in mothers of children with cancer. Quarterly Journal of Medical Ethics. 2012;6(20):11-44. [In Persian]
16. Roodgar M. Spiritual Conduct Foundations of Spiritual Health. Iranian Journal of Culture and Health Promotion. 2022;6(2):265-73. [In Persian]
17. Marzband R, Zakavi AA. Indicators of spiritual health based on Quran perspective. Medical Ethics. 2012;6(20):69-99. [In Persian]
18. Atashzadeh-Shoorideh F, Karamkhani M, Khubestani MS, Fani M, Abdoljabbari M. Searching the concept of spiritual well-being and the indices of healthy individuals in different religions and creeds. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2016;2(4): 63-71.
19. Feiz SR. Spiritual health and Mystical teachings. Medical History Journal. 2017:8(29):7-16. [In Persian]
20. Javidi R, Behroozi Lak GR. Features of the Desired Political Discipline from the Viewpoints of Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei. Transcendent Policy. 2016;4(13):83-102.
21. Braun V, Clarke V. Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology. 2006;3(2):77-101.
22. Goodman E, Kuniavsky M, Moed A. Observing the user experience: A practitioner's guide to user research: Elsevier; 2012.
23. Guest G, MacQueen KM, Namey EE. Introduction to applied thematic analysis. Applied Thematic Analysis. 2012;3(20):1-21.
24. Birmingham P, Wilkinson D. Using research instruments: A guide for researchers: Routledge; 2003.
25. Graneheim UH, Lundman B. Qualitative content analysis in nursing research: concepts, procedures and measures to achieve trustworthiness. Nurse Education Today. 2004;24(2):105-12.
26. Palinkas LA, Horwitz SM, Green CA, Wisdom JP, Duan N, Hoagwood K. Purposeful sampling for qualitative data collection and analysis in mixed method implementation research. Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research. 2015;42:533-44.
27. Corbin J, Strauss A. Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory: Sage publications; 2014.
28. Choobdari A, Azad E, Zarghami MH. Facilitators and inhibitors of job motivation in military nurses: a qualitative study. Journal of

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.30491/JSH.3.1.288]

Military Medicine. 2021;23(3):262-73.
29. Bensley RJ. Defining spiritual health: A review of the literature. Journal of Health Education. 1991;22(5):287-90.
30. Chuengsatiansup K. Spirituality and health: an initial proposal to incorporate spiritual health in health impact assessment. Environmental Impact Assessment Review. 2003;23(1):3-15.
31. Sharifnia SH, Hojjati H, Nazari R, Qorbani M, Akhoondzade G. The effect of prayer on mental health of hemodialysis patients. Jccnursing. 2012; 5(1):29-34. [In Persian]
32. Yaghoobi T, Jafari H, Araghian-Mojarrad F. The effect of prayer on spiritual health: A review study. Nursing Development in Health Journal. 2021; 11(2):9-16. [In Persian]
33. Imani Khoshkhoo MH, Shahrabi Farahani M. The Role of Travel on Human Spiritual Health. Journal of Spritual Health. 2023;1(3):196-205. [In Persian]
34. Sepahvand F, Rezaei F, Mirderikvand F. Evaluation of the effectiveness of spiritual therapy based on positive thinking on spiritual health, psychological hardiness and death anxiety in women with Beta thalassemia major. Scientific Journal of Iran Blood Transfus Organ. 2022;19(3):224-33.
35. Ahmadpoori F, Mottaqi M. The effect of positive thinking skills (optimism) based on the thanksgiving notebook on the spiritual health of adolescent girls. Iranian Journal of Nursing Research. 2019;14(1):51-7. [In Persian]
36. Heidarnia MA. Spiritual Health and Pure Life. Journal of Research on Religion and Health. 2016;2(2):1-2. [In Persian]
37. Aghili M, Malek F. Effectiveness of mindfulness -based cognitive therapy on spiritual health and blood pressure in hemodialysis patients in Gorgan. Zanko Journal of Medical Sciences. 2021;22(74):16-25.
38. Bahrainian SAM. Self-knowledge in the field of Islamic spiritual health. Journal of Culture and Health Promotion. 2017;1(1):64-74. [In Persian]

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-12]

[DOI: 10.30491/JSH.3.1.288]